

Искендерова Ш.А.

КЫРГЫЗ ЧЕЧЕНДЕР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ «АКЕЛЕР» ДООРУ

Искендерова Ш.А.

ЭПОХА «АКЕЛЕР» В ТВОРЧЕСТВЕ КЫРГЫЗСКИХ ОРАТОРОВ

Sh.A. Iskenderova

«AKELER» ERA IN KYRGYZ ORATORY CREATION

УДК: 398.9; 80:808.5

Макалада кыргыз элиндеги чечендик өнөр жана чечендер чыгармачылыгындагы “акелердин” чыгармачылык өзгөчүлүгү жөнүндө сөз болду. Акелердин аткарган кызматы, жашаган мезгили жана аймагы сыяктуу маселелер каралды. Эл эсинде алар тууралуу окуялар аралашып сакталгандыктан, бир караганда акелердин баары бир мезгилде чогуу жашаган бир адам сыяктуу сезилет. Бирок, жети аке - жети кырлуу талант. Аларды жакындаштырып да, айыра малап да турган - сөз өнөрү. Макалада сөз өнөр ээлеринин кыргыз чечендер чыгармачылыгындагы ээлеген орду тууралуу сөз болду.

Негизги сөздөр: чечендик өнөр, сөз, чыгармачылык, акелер феномени, форма, элчилик кызмат, чыгармачыл топ.

В статье речь шла об ораторском искусстве кыргызского народа и особенности творчества “акелер”. Рассматривалось их эпоха, функции, а также территория обитания “акелер”. Истории про них в народной памяти сохранились в смешанном виде, кажется, что они жили в одно время. Но семь “аке” – это семь разностронних талантов. Что их объединяет и разделяет, так это - искусство слова. В статье рассматривается роль и место носителей слова в творчестве кыргызских ораторов.

Ключевые слова: ораторское искусство, слово, творчество, феномен аке, форма, посольская служба, творческая группа.

The article considers the Kyrgyz oratory and features of akes' creativity. Considered their function and their living period and place. It seems that they lived at the same time. But seven "ake" - a seven-sided talents. The article discusses the role and place of media expression in the works of Kyrgyz orators.

Key words: oratory, word, creation, akes' phenomenon, form, diplomacy, creative group.

Кыргыз эли байыртадан ар кыл таланттарга бай, алардын арасында сөз өнөрүн аздектеген, баалаган мыкты сөзмөр адамдардан турган чечендер чыгармачылыгы бар. Эл ичинде байыркы Манастын доорундагы Ажыбай, Байжигит чечен деп ысымдары айтылып келгени болбосо, кыргыз чечендер чыгармачылыгынын качан пайда болгондугун, алгачкы өкүлдөрүнүн кимдигин так айтуу кыйын. Ошол чечендер чыгармачылыгында көлдөгү касиеттүү акелер, эл арасынан чыккан элчи- чечендер жашап өткөн доор бар. Бул акелер чыгармачылыгы өзүнчө

мезгил гана аралыгын эмес, белгилүү аймакты да кучагына камтып турган.

-Чечен деген эмне? - дегенде Сарт аке [8. 160] мындай дейт, “... кеп учугун турмуш, жашоо - тиричилик, адам табияты менен айкалыштырып ары таасирдүү, ары өткүр, ары таамай сөз менен иритип айтпай, жибитип айтуу- чечендик. Чечен адам акыл булагын, сөз булагын табияттан да, жамандан да, кыскасы, бардык нерседен алат. Чечен айлакер, сөз устаты. Чечендик менен туюктан жол табылат. Чечендик – бийик даражалуу өнөр”. Ошол бийик даражалуу өнөргө эгедер кыргыз чечендер чыгармачылыгында Ысык-Көл өрөөнүндө жашап өткөн “акелер” агтуу өзүнчө чыгармачыл топ боюнча бүгүнкү күнгө чейин ар кандай кептер, аңыздар айтылып келүүдө. Алардын ысымдары Бакай, Кошой сыяктуу касиеттүү адамдардын катарында аталып, элдин ички-тышкы биримдиги, ынтымагы, тынчтыгы үчүн күрөшкөндүгү, акыл-кептери, өз учурунда туура-таап айтылган акылман сөздөрү менен эл эсинде биздин күндөргө чейин сакталып келди.

Акелердин баары бир бирдиктүү, биринин оюн бири улантып, толуктап турган команда сыяктуу кабылданып, алардын санынын жети болгону да кандайдыр бир сырды катып тургансыйт. Кыргызда жети саны касиеттүү сандардын бири эсептелип, элде “жетинин бири кыдыр” деп айтылып, бул сан менен эң ыйык түшүнүктөр байланышып келгендиги белгилүү. Айталы “жети өлчөп бир кес”, “жети ата” деп айтылып, жети атаны билүү ар бир адамдын парзы деп эсептелет. Элде “жети күн”, “жети күн айтса бүтпөгөн улуу жомок”, “адамды жерге бергенден кийин дагы жетилик деп куран окутуусу” ж.б. сыяктуу, айтор сандардын арасынан үч, жети, кырк сандарына абдан аяр мамиле жасалып келген. Ал эми Көл өрөөнүндө жашап, аты эл оозунда калган жети легендарлуу акелердин: Карга акенин (бугунун желден уруусунан), Сарт акенин (дөөлөс уруусунан), Мойт акенин (алдаяр уруусунан), Садыр акенин (абилет уруусунан), Тилекмат акенин (белек уруусунан), Карач акенин (Калмак, Чурумдан), Кыдыр акенин (арык тукумунан) ысымдарын сыймыктануу менен атай алабыз.

“Аке” түшүнүгү учурда ар кандай чечмеленип

келет. Элдин келечегин көрө билген, эл-жердин тагдырын чечкен, уруулар ортосундагы талаш-тартыштарды, чыр маселелерди калыс карап, урмат-сыйга ээ болгон элдик даанышмандар эл тарабынан “аке” деген наамга ээ болушкан. ““Аке” наамы- эл тагдырына күйүп -бышып, токсон толгонуп, элдин келечегинин камын көргөн элдик инсандарга эл урмат-сый кылып берген улуу даража. Акелер адамдык улуу сапаттардын ээси, калыс, адилет, чындыктан тайбаган, кыраакы, элдин өзгөчө куту болушкан. Коомдо даанышмандыктын, акылмандыктын, билермандыктын кепили болуп, карапайым эл менен тыгыз байланышып, жалпы элдин ынтымагын көздөп, тышкаркы эл менен алака түзүүдө туура багыт беришкен, бийликке аралашып, саясатта да оброй күтүшкөн”- деп көрсөтөт К.Асанбеков [3. 9].

Ошентип, “Аке” деген наам катарында кадыры элге өзгөчө сиңген адамга элдин атынан ыйгарылган. Акелерибиздин асыл ойлору, даанышман сөздөрү жалпы кыргыз элинин акыл казынасынан өз ордун тапканы да талашсыз. Учурунда акелердин акылын угуп, айтканына муюп, доо болсо кечирилип, таарыныч жазылып, чатак басылып турган экен. Айтылуу акелердин сөзү жерде калбай, жазылбаган мыйзам, мөөрсүз буйрук сыяктуу айтканы айткандай аткарылып турганы өзүнчө бир керемет, өзүнчө бир күчтүү касиет болгон. Алардын көкүрөгүндө айкөлдүк, абийирдүүлүк, ыймандуулук, калыстык, сабырдуулук, боорукерлик, жоомарттык, мээнеткечтик сыяктуу баалуулуктар орун алган, ошол баалуулуктардын негизинде элге кызмат кылышкан. Жөн гана элдеги чыр чатакты чечип койбостон, элдин мүдөөсүн бийликке жеткирип, элдин атынын сүйлөп да турушкан.

Албетте, куюлуштуруп кооз сүйлөй алган адамдардын баары эле чечен боло албаган сыяктуу, бул өнөр ээлери шык-дареметине жараша бири-биринен айырмаланып турган. Ошол шык-дареметине жараша алар “акыл чечен”, “даанышман”, “акылман”, “ойчул”, “аке” деп көпчүлүк эл аркылуу бааланып, атайын жеңип албаса да элдин берген наамына ээ болушкан.

Биринчиден, “аке” наамы баардык эле сөз билги, өнөрлүүлөргө бериле берген эмес. Алардын айрымдары өмүрүнүн акырында бул наамга ээ болгондугу тууралуу айтылып жүрөт. (Биздеги маалыматтар боюнча жети акенин эң улуусу Мендегул уулу Карга акенин көзү тирүүсүндө аке аталганы тууралуу так маалымат жок, бирок көл өрөөнүндө “Карга акенин коргону” деп сакталган жер бар.) Экинчиден, “акелер” Ысык-Көл аймагында гана жашашкан. Кыргызстандын башка аймактарында мындай ардактоо менен элдик көсөмдөрдү атоо кездешпейт. Ысык-Көлдүн жаратылышынын укмуштуудай кооздугу, айтып түгөтө алгыс сулуулугу жана бышыкчылдыгы, молчулугу, ал эми касиеттүү көлдүн көз жоосун алган керемети, толкуса түрмөктөлүп, тынчыса бермет сымал төгүлүп, керилип берекесин берип жайылышы - мына ушулардын баары бул аймакта кайталангыс таланттардын мектебинин пайда

болушуна алып келген сымал. Ошондуктан “аке” деп даанышманын сыйлоо, ардактоо, алардын нускасы менен иш кылуу Ысык-Көл өрөөнүндө эле орун алып, ушул аймакта гана калыптанып, кийин Октябрь революциясынан соң объективдүү, субъективдүү себептер менен гана жок болуп кеткен руханий феномен деп айтууга болот. Көп кылымдарды карыткан кыргыз тарыхында канча аке наамындагы элдик чечендер жашап өткөндүгүн айта албайбыз. Бирок бизге аты-жөнү белгилүү болгон “акелердин” баары ушул өрөөндө жашап, “аке” деп элге эмгеги өтө сиңген адамдарды атоо, наам берүү жана бул сөздүн өзгөчө мааниге ээ болушу ушул аймакка гана тиешелүү болгон. Кыргыз жеринин түштүгүндө бул сөз азыркыга чейин “байке” дегенди түшүндүрсө, түндүк райондордо келиндер кайнагасын аташат. Үчүнчүдөн, мындай атоо 17-19-кылымдар аралыгын гана камтыйт. Элдик дастандарда, эпостордо бул тууралуу айтылгандар кездешпейт жана совет бийлигинин алгачкы жылдарында бул түшүнүк жок болуп кеткен.

“Сөздү көп сүйлөсө тантык, сууну көп кечсе чалчык”, “Сөздү уккан жерге айт, сууну сиңген жерге куй”, “Сөздүн көркү – санат, куштун көркү-канат”, “Сөздүн күчү-улуу касиет”, -деп эл оозунда айтылгандай жалпы кыргыз эли сөздү баалап, сыйлап, өзгөчө маани берип келген. Ал эми белгилүү жети акеден мурда - кийинки акелер тууралуу жарытылуу маалыматтар сакталбаган. Айрым бир такталбаган маалыматтар боюнча (көл өрөөнүнүн кайсы тарабында жашагандыгы белгисиз болгондуктан тактоого мүмкүн болбоду) Маана Акенин жашап өткөндүгү айтылып жүрөт. Маана Аке жылдыз санап, табигый кубулуштардын, аба-ырайынын сырын таасын билген адам экендиги айтылат. Ал кишинин касиетине байланыштуу эл оозунда азын-оолак уламыштар да айтылып жүрөт. Дагы бир эл арасында Кичи Аке деген ылакап ысым менен таанылган Мамбетокто жөнүндө да уламыштар кездешет. Ал 1917-жылдары эл оозуна алынып, 1930-жылы кулакка тартылып Украинага айдалган экен, ал жактан келгенден кийин 1937-1938-жылдардагы репрессияда атылып кеткен. Мамбетокто күңгөй тараптан болуп, Садыр Аке менен үзөнгүлөш жүргөн Байтерек бийдин иниси болгон. Кылымдарды карыткан көөнө тарыхта дагы канча даанышман акелер жашагандыгын, алардын канчасынын элдин эсинен чыгып, унутулуп калганын айта албайбыз.

Ырыс алды- ынтымак,

Ынтымагы бар элдин,

Айсыз кара түндө да,

Асманында күн турат.

Ынтымагы жок элдин,

Балдары иттей ыркырап,

Ачык жарык күндө да,

Асманында түн турат – деп Мойт Аке айткан экен. Мойт аке сынчы, баамчыл, алдын – ала көрөгөч, акылман болгон. Анын айткандары, кылган иштери эл арасында аңызга айланган, бирок ырдаган же комузчулугу жөнүндө маалымат жок. Кара сөз менен

жуурулуштуруп, куюлуштуруп сүйлөп, эл арасында чыр-чатакты чечип, элди бириктирүү, ынтымакташтыруу кызматын кылган. Баамчылдыгы, мал-жанга болгон билгичтигинин артыкчылыгы жана ошол касиетин жалпы элдин кызыкчылыгына карата жумшагандыгын белгилеп өтүүгө болот.

Акелерде бир жазылбаган эреже болгон - ал жулунуп эл алдына чыгышпаган. Анын далили катары "...Сарт аке озунуп сөз сүйлөбөгөн, адамдын шагын сындырып, илебин кайтарбаган, атайы өтүнүч, суроо-талап болгондо гана кепке аралашкан, эгер сүйлөсө сөздүн көзүн таап, адамдын жумурундагыны билип, уютуп, жибитип, ары курч, ары таамай айтчу экен" – дегенин белгилөөгө болот [7. 166].

Чындыгында Сарт акенин айтканы келген көсөм болот. Атайын аш-тойго барып, жарыя кылып, бакылдап сүйлөгөн эмес. Сөздү таптап, барктап сүйлөп, сөз кадырын абдан баалаган. Бизге жеткен маалыматтар боюнча эч качан колуна комуз алып да ырдаган эмес. Чечендердин элдик чыр-чатактарды басуу функциясын төмөндөгүдөй берет: "...Эл арасында азыноолак жаңжалды ага-тууган өзү багат, ошондо да анын баш - көзчүсү болот. Ал эми кан күйгүзүүчү чоң жаңжалды Тилекмат сыяктуу көсөмдөр басат; тил менен майдай эритип, көл сыяктуу көлкүтүп отуруп басат; акыл менен караңгыдан ак шоола, туюктан ак жол таап басат; ак шооланын, ак жолдун шартын, жүйөлүү себебин табат. Мындай кемеңгерчилик, жөндөмдүүлүк ар кимдин эле колунан келе бербейт. Ага өтө сейрек жаралган, Кудайым акыл-айласына, тил өнөрүнө көөрүн кенен төккөн адам гана жарайт. Андай адам - биздин арабызда Тилекмат..." [7. 171].

Акелердин арасыда өтө белгилүүсү Тилекмат Жылкыайдар уулу. Бизге жеткен маалыматтарга караганда анын ата-энеси жакыр адамдардан болуп, колунда бай туугандарынын көзүн карап, отунун алып, малын багып чоңойгон. Ошого карабастан өзүнүн тайманбастыгы, чукугандай сөз тапкан сөзмөрдүгү, келечекти көрө билген тунук акылы, көрөгөчтүгү менен "эл жакшыларынын" оозуна алынган. Сарт аке мүнөздөмө берип кеткендей, эл үчүн эмгектенген, элчилик кызматты аткарган. Эл ичинде дайыма Тилекмат менен Сарт акелердин кылган иштери жөнүндөгү окуялары бири-бири менен байланышып, бири-биринен кеңеш сурап же чогуу жүргөн мисалында айтылат. Сарт аке нускоочу сөздөрдү, акылмандуулуктун идеалы катарында берилсе, Тилекмат акылы менен алдыга киши салдырган эмес, ошондуктан уруулар арасындагы, эл арасындагы чыр-чатакты чечүүдөгү анын чебер элчилердин мыктысы катарында бааланат. Ар кандай ситуацияда мыкты жол таап, акыйкаттык менен иш алып барып, адамкерчилиги менен элдин алкышына ээ болгон.

Сырткы эл аралык мамилелерди жөнгө салуу, бөтөн элдер менен анын арасында орус эли менен алака түзүүдө Садыр аке Жолболду уулунун кылган иштери эл эсинде бекем сакталган. Маалыматтарга караганда Верный, Ташкент шаарларында 1870-жылдарда өткөн Россия-Кытай чек ара сүйлөшүү-

лөрүнө катышкан. Болуш болуп, Байтик батыр, Шабдандар менен конуш бөлүштүрүү, жайлоо сыяктуу эл-жер маселесин чечкен. Уруулар ортосундагы чыр-чатакты чечүүчү кызмат кылган. Орус төрөлөрүнүн макулдугу менен кыргыз балдарын Алматыга окууга алып барат. Көл өрөөнүнөн өзү жол баштап, жеткизип келет. Өзүндүн балаң эмне булардын арасында жок? – деген суроого, "...*Көрбөгөң көз алтын менен жезди ажырата албайт...*". "*Мал багарын айылга таптап, эл багарын алып келдим*"- дейт [7.162]. Элдик философия боюнча келечекти көрө билген адам, тукуму кандай болсо, баласы да ошондой, алма шагынан алыс түшпөйт деп айтылат. Ошондой эле элдин сабаттуулугу үчүн кызмат кылгандардын бири Кыдыр аке Байсары уулу болгон. Ал кадимки элге белгилүү Тилекмат акенин күйөө баласы, Бугу уруусунун Арык тукумунан чыккан манап, элчи, саяпкер, комузчу, олуя, Верный шаарындагы орус тузем мектептеринде кыргыз балдарын окутуунун демилгечиси болгон.

Ал 18 жашында Арык тукумунун болушу болуп шайланат. Өзүнүн адилеттүүлүгү, калыстыгы менен элге алынып, катары менен алты жолу болуштукка шайланып, он сегиз жыл болуш болуп, элин башкарган. Кыдыр аке 1913-жылы орус падышасы Романовдордун династиясына 300 жыл толгондугуна байланыштуу Петербургда өткөн салтанатка катышып, падышага жолборстун баласын тартуу кылат. Мындай тартууга ыраазы болгон падыша Кыдыр акеге абдан баалуу белектерди берип, ошол мезгилде өткөн төртүнчү Думага катыштырып, генерал – губернатордун жардамчысынын чексиз бийлигин өмүр бою калтырып, падышалык армиянын полковниги деген чин ыйгарган.

Кыдыр аке тууралуу төкмө акын Солтобай Токтоболот уулу:

Ак боз ат минип залкайган,

Токсобанын Кыдыры

Акылга кенен шыдыры,

Элге кылып жакшылык,

Бешенесинен куюлуп турат ырысы, - деп ырдайт [1. 54].

Кыдыр акенин 1916-жылы үркүн мезгилинде өз болушундагы элди ачкачылыктын аман сактап калган - деп айтылат элде. Кыдыр аке эл арасындагы майда чыр-чатактан баштап, уруулар ортосундагы пикир келишпөөчүлүккө чейин эч кимди нааразы кылбай чечип берен. Ал ырга-күүгө таланттуу болгон. Кыргыздагы эл бийлеген ак сөөктөрдүн ичинен колуна комуз алып, ыр-күү жараткандар саналуу гана болсо керек. Ал эми Кыдыр аке "Камбаркан", "Ботой", "Кербез" "Шыңгырама" сыяктуу элдик күүлөрдөн баштап, атактуу акындардын классикалык күүлөрүнө чейин черткен. Анын өзүнүн "Кыдыр акенин ботою", "Камбарканы", "Кереге-Таштын Кербез ботою", "Кыдыр акени арманы", "Кыдыр акенин шыңгырамасы", "Төгөчү" аттуу күүлөрү эл эсинде сакталган. Анын "Төгөчү" аттуу күүсүнүн өзүнүн айтылып жүргөн тарыхы бар [5.53]: Элүүгө таяп калган кезинде Кыдыр аке дөңдө комуз чертип

отуруп, олжолуу шатыра-шатман келе жаткан топ атчанды көрүп, кудай берсе чыгаан чыкчуулар турбайбы, ортосундагы кызыл жээрден ким? - деп байбичеси Маакеден сурайт. Ал - биздин уул, жарыктык. Мына ушундан кийин соп-соо келген уулу кичинде төшөккө жатып калат. Эл ичинде Кыдыр акенин өзүнүн көзү тийген деп айтылат. Көп узабай Төгөчү көз жумат. Бул күү ошондо пайда болгон дешет.

1922-жылдын 26-августунда жыйноочу Каюм Мифтаков Шаркыратма болушунан комузчу Туртемир Аблай уулунан “Төгөчү” күүсүн жоктоо ыры менен жазып алган. Бул күү айрым жерлерде “Сабырдуу чалдын арманы”, “Кыдыр карыянын арман күүсү”, “Кыдыр акенин күүсү-эски Сынган бугу” деген аталышта аткарылып келген. Акелердин арасында эң көп жашап, дөөлөттүү өмүр сүргөн Карга аке (1718-1828ж.) - бугунун желден уруусунан чыккан. Ал 110 жыл жашап, нарк - дөөлөттүү өмүр сүргөн. Анын олуялыгы тууралуу эл ичинде айтылып жүргөн кептер бар.

Элдин эсинде жогоруда жети акенин баары бир мезгилде чогуу жашаган сыяктуу элес калган. Ошол эле учурда алар тууралуу окуялардын аралашып, материалдарды чогултууда гана эмес эл оозунда да алардын сөздөрү бир эле адам тарабынан айтылган сыяктуу сакталган. Ошондуктан айрым маалыматтар чаташып калган, жана биздеги материалдарда бири-бирине берген мүнөздөмөлөрү, кенеш сурап кайрылган учурлары арбын. Эске алуучу нерсе бардык маалыматтарда алардын бири-бирине болгон сый-урматы, чечендигин, акылын жана өнөрүн баалагандыгы байкалып турат, аздектеп, өтө баалап, устат катары кабылдаган учурлары кезигет.

Алардын чыгармачылыгы өзгөчө формада өнүккөн: алгач майда чыр-чатак учурунда жол таап, айлакерлигин көрсөтсө, бара-бара сөздүн күчү менен акыл таразасынан өткөн жыйынтыктарын көрсөтө башташкан, ал эми баралына келген учурунда уруулар, эки эл ортосундагы, жер сыяктуу өтө кыйын талаш маселелерди чечүүгө катышышкан да, чечендик дареметинин даражасы билинген. Чечендик өнөр ээлери сыяктуу эле акелер чыгармачылыгынын тамырында элдик оозеки чыгармачылыктын бардык үлгүлөрү жатып жана алардын баары менен тааныш гана болбостон кеңири колдоно да билишкен.

Ошентип, бизге жеткен жети акенин чыгармачылыгы кыргыз чечендик өнөрүнүн гүлдөп өнүккөн доорундагы бийиктикке жеткен чеги болгон деп айтууга болот.

Адабияттар:

1. Алагушов Б. Кылымдардын кылдары. - Б.: Шам 2005, 508-б. (54-б.).
2. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. - Б.: 1994.
3. Асанбеков К. Ысык-Көлдүн жети акеси: илимий-популярдуу басылма. Б., 2013. - 177-б. (9-б.).
4. Кыргыз адабиятынын тарыхы. - 1-том, Б., 2004.
5. Кыдыр аке/түзгөн Жылкыбаева Ж. - Б.: Адабият, 1993, 96-б. (53-54-бб.).
6. Мукамбаев Ж. Эл ичи-өнөр кенчи. - Ф.: Адабият, 1990.
7. Улуу кыргыз көчү: Калыгул, Арстанбек, Мойуг аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке. - Б., 2006.
8. Кыргыз элинин чечендик өнөрү / түзгөн О. Капалбаев. - Б., 2015.

Рецензент: к.филол.н. Токушева Т.